

ἀρχῶν νὰ πιστεύσῃ ὅτι ὑπεράνω τῶν πεπερα-
 σμένων τούτων αἰτίων, ἃ τινὰ καταχρηστικῶς
 λέγονται αἷτια, καὶ οὐσιωδῶς εἶναι πάντα ἀπο-
 τελέσματα, πρέπει νὰ ὑπάρχῃ αἷτιον πρῶτον,
 κυρίως καὶ ἀληθῶς αἷτιον, οὐχὶ σχετικὸν ἀλλ' ἀπό-
 λυτον, αὐθύπαρχτον, ἄπειρον καὶ τέλειον, ὅπερ
 εἶναι αὐτὸς ὁ Θεός. Καὶ ἰδοὺ πῶς ὁ λόγος εἶναι
 ἢ εἰς Θεὸν πίστις, καὶ ἰδοὺ διατί σοὶ ἔλεγον ὅτι ὁ
 λόγος εἶναι ἢ θεία δύναμις τῆς ἀνθρωπότητος, ἢ
 πρὸς τὸ ἄπειρον δύναμις. — Καὶ οὐ μόνον διὰ τῆς
 ζητήσεως τῶν αἰτίων φθάνει ὁ λόγος εἰς τὸ ἄπει-
 ρον, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτῆς τῆς μελέτης τῆς πεπερα-
 σμένης καὶ ὕλικῆς ὑπάρξεως τῶν ὄντων. Ἡ ὕλη
 εἶναι ἔκτασις, καὶ πᾶσα ἔκτασις διαιρεῖται καὶ
 ὑποδιαιρεῖται ἐπ' ἄπειρον. Ὅσω μικρὰ καὶ ἂν
 ὑποθέσῃς τὰ πρῶτα μόρια τῆς ὕλης, δύνασαι νὰ
 ὑποθέσῃς ἄλλα μικρότερα, εἰς ἃ δυνατὸν νὰ διαι-
 ρεθῶσι, καὶ ταῦτα πάλιν εἰς ἄλλα, καὶ οὕτω
 καθ' ἑξῆς. Ἀλλὰ προσέτι πᾶσα ὑπαρξίς δὲν ὑπο-
 θέτει τόπον καὶ χρόνον; πᾶν τὸ ὑπάρχον δὲν ὑπάρ-
 χει ἐν τινὶ σημείῳ τοῦ τόπου καὶ ἐν τινὶ στιγμῇ
 τοῦ χρόνου; Τώρα ἐρωτῶ σε, δύναται νὰ περιο-
 ρισθῇ ὁ τόπος καὶ ὁ χρόνος; καὶ πῶς νὰ περιορι-
 σθῶσιν; Ὑπόθεσ τὸν κόσμον, ὅσω θέλεις μεγάλον,
 θὰ εἶναι πάντοτε ἐν τόπῳ, καὶ ἐπέκεινα αὐτοῦ

θὰ εἶναι πάντοτε τόπος, καὶ ὁ νοῦς σου ἀδυνατεῖ
 νὰ θέσῃ ὄριον εἰς αὐτόν. Ἐὰν ἡ γηῖνη σφαῖρα δὲν
 ὑπῆρχεν, ὁ τόπος ἐν κατέχει θὰ ἦτο κενός, καὶ
 ἐπίσης, ἐὰν πάντα τὰ οὐράνια σώματα δὲν ὑπῆρ-
 χον, θὰ ἦτο κενός ὁ τόπος αὐτῶν, καὶ οὗτος θὰ
 ἦτο πάντοτε ἐν μέρος τοῦ ἀπείρου τόπου. Ἡ ἔκ-
 τασις, ὅσῳ καὶ ἂν ὑποτεθῇ μεγάλη, οὐδέποτε
 θέλει πληρώσει τὸ ἄπειρον τοῦ τόπου. Τὸ αὐτὸ
 ῥητέον καὶ περὶ τῆς διαρκείας καὶ περὶ τοῦ χρόνου.
 Δὸς εἰς τὸν κόσμον ὅσῃν ἡλικίαν θέλεις, συσώ-
 ρευσον ἑκατομμύρια ἐπὶ ἑκατομμυρίων αἰώνων,
 καὶ ὑπόθεσ ὅτι ἐπὶ ἕτερα ἑκατομμύρια ἑκατομ-
 μυρίων θέλει παραταθῇ ἡ ὑπαρξίς του, πρὸ τῶν
 ἑκατομμυρίων τούτων καὶ μετ' αὐτὰ θὰ ὑπάρχη
 πάντοτε χρόνος, καὶ ἡ διάρκεια, ὅσῳ καὶ ἂν ὑπο-
 τεθῇ μακρά, οὐδέποτε θέλει πληρώσει τὸ ἄπειρον
 τοῦ χρόνου. Ὁ ἄπειρος τόπος καὶ ὁ ἄπειρος χρό-
 νος εἶναι λειπὸν δύο πραγματικοὶ ὄροι πάσης
 ὑπάρξεως. Καὶ δὲν βλέπεις, φίλτατε, πῶς οἱ ὄροι
 οὗτοι ἄριστα ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὸ ἄπειρον αἴτιον
 καὶ συνδουάζονται μετ' αὐτοῦ; Ἐὰν τὸ πρῶτον
 αἴτιον, τὸ μόνον κύριον καὶ ἀληθὲς αἴτιον, εἶναι
 ἄπειρον, ὡς εἶδομεν, ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ δύναται νὰ
 παραταθῇ ἐπ' ἄπειρον κατὰ τε τὴν ἔκτασιν καὶ
 τὴν διάρκεια, ὅ ἐστι, τὸ ἄπειρον αἴτιον ἀπαιτεῖ

καὶ συνεπιφέρει λογικῶς ἄπειρον τόπον καὶ ἄπειρον χρόνον, ἄλλως ἢ ἐνέργεια αὐτοῦ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ εἶναι ἄπειρος. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁ κόσμος ἔρχεται ἐκ τοῦ ἀπείρου, καὶ ζῆ ἐν τῷ ἀπείρῳ. Ταῦτα μᾶς διδάσκει ὁ λόγος καὶ διὰ τοῦτο εἶναι, ἅς τὸ ἐπαναλάβωμεν, ἢ πρὸς τὸ ἄπειρον δυνάμεις.

Εὐκόλως λοιπὸν νοεῖται ὅτι διὰ τοῦ λόγου συλλαμβάνομεν, ὡς σοι ἔλεγον, τάξιν τελειοτέραν τῆς τάξεως τοῦ κόσμου, καὶ πρὸς τοῦτο ἔχομεν ἐπίκουρον τὴν φαντασίαν. Δι' αὐτῆς αἰσθανόμεθα ζωηρότερον τὰς ἐντυπώσεις, τὰς ἀναμνήσεις, τὰ παθήματα τῆς ψυχῆς μας, βλέπομεν ἐνίοτε πράγματα ἀνύπαρκτα, φοβούμεθα καὶ ἐλπίζομεν, χαίρομεν καὶ λυπούμεθα ἄνευ λόγου· ἀλλ' ὅταν συνδυάζεται μετὰ τοῦ λόγου, ὅταν εἶναι ἔλλογος φαντασία, τότε τελεῖ ἀνωτέραν λειτουργίαν, ζωογονεῖ καὶ τελειοποιεῖ τὰ ὑπάρχοντα, τὰ ἰδανικεύει, τὰ ἀναπλάττει ὑπὸ ὠραιότερον τύπον, καὶ δημιουργεῖ τὸν κόσμον τῆς καλλιτεχνίας. Ὁ τελειότερος οὗτος τύπος ἐν περιβάλλοντα τὰ πλάσματα τῆς φαντασίας εἶναι τὸ ἰδεῶδες ἢ ἰδανικόν, κυριώτατον στοιχεῖον τῆς τέχνης, ἀλλὰ καὶ τοῦτο πρέπει νὰ στηρίζηται εἰς τὰ πραγματικά στοιχεῖα τῆς φύσεως, εἰς τὴν ἔλλογον τάξιν

τοῦ κόσμου. Τί εἶναι ἡ τάξις αὕτη; Εἶναι, ὡς εἶδομεν, συνδυασμὸς αἰτίων, μέσων καὶ τελῶν. Ἡ φαντασία συλλαμβάνει αἷτια καὶ μέσα καὶ τέλη ἀνώτερα τῶν πραγματικῶς ὑπαρχόντων, ἀποδίδει εἰς τὰ πλάσματά της πληρεστέραν ἐνέργειαν καὶ ζωὴν, μορφήν λαμπροτέραν, συνδυάζει ἀρμονικῶς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ποικιλίαν, ἐξ ὧν συνίστανται πάντα τὰ ὄντα, κατὰ τοὺς νόμους τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ ῥυθμοῦ, καὶ διὰ πάντων τούτων ἐκφράζει ἐναργέστερον τὴν θεϊαν καταγωγὴν καὶ τὸν θεῖον προσρισμὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Τοιοῦτον εἶναι τὸ εὐγενὲς ἔργον τῆς ἐλλόγου φαντασίας, ἡ ποίησις τοῦ καλοῦ, ὅπερ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀληθές, οὐ τὴν γνῶσιν, ὡς ἀνωτέρω εἶδομεν, παρέχει ὁ λόγος, καὶ ἠξεύρεις, ὅτι καθὼς περὶ τοῦ ἀληθοῦς πραγματεύεται ἡ λογικὴ, ὑπάρχει ἰδιαιτέρα τοῦ καλοῦ ἐπιστήμη ἣν ὀνομάζομεν καλολογία. Ἄλλ' ὑπάρχει καὶ ἕτερον ἀντικείμενον τοῦ λόγου τὸ ἀγαθόν, καὶ εἰς τοῦτο ἀναφέρονται ὅσα σοὶ ἔλεγον ἐν τέλει τῆς προηγουμένης ἐπιστολῆς μου. Ἀφ' οὗ καὶ τοῦτο σοὶ ἐξηγήσω, θὰ ἔχης πλήρη τὴν δικαιολόγησίν μου, καὶ πλήρη, ὡς ἐλπίζω, τὴν ιδέαν τοῦ πολυτίμου ἐκείνου προσόντος δι' οὗ ἀποκαλύπτεται ἡ εὐγενὴς φύσις τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ ὁ ὑψηλὸς αὐτῆς προσρισμὸς.

Τί σοι εἶπον ἐν τέλει τῆς προηγουμένης ἐπι-
στολῆς μου; Ὅτι διὰ τοῦ λόγου εὐρίσκει ὁ ἄν-
θρωπος τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ὑπάρξεώς
του, τὸν νόμον τοῦ προορισμοῦ του, τὸ ἠθικόν του
καθῆκον καὶ τὸν ἀληθῆ σύνδεσμον τῆς μετὰ τῶν
ὁμοίων του κοινωνίας. Πῶς νὰ μὴ εὕρη πάντα
ταῦτα διὰ τοῦ λόγου, ἐὰν οὗτος τῷ ἀποκαλύ-
πτη ἐκείνῳ τὸν συνδυασμὸν αἰτίων, μέσων καὶ
τελῶν ὅστις εἶναι ἡ ἔλλογος τάξις τῶν ὄντων;
καὶ πῶς νὰ μὴ κατανοήσῃ ὅτι καὶ αὐτὸς ὑπό-
κειται εἰς τὴν τάξιν ταύτην, ὅτι καὶ αὐτὸς ἔρ-
χεται ἐκ τινος αἰτίου, καὶ εἶναι μέσον πρὸς τι
τέλος, καὶ ὑπάγεται ἐπομένως εἰς τὴν καθολικὴν
τάξιν τῶν ὄντων; Ἡ τάξις αὕτη σχετικῶς πρὸς
τὸν ἄνθρωπον λέγεται ἠθική, καὶ ἐν ᾧ ὑπὸ τῶν
ἄλλων ὄντων πραγματοποιεῖται κατ' ἀνάγκην,
ὑπ' αὐτοῦ πρέπει νὰ ἐκτελῆται διὰ τῆς ἐλευθέρως
θελήσεώς του, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι καὶ λέγεται
ὁ ἄνθρωπος ἠθικὸν πρόσωπον, ἔχον καθήκοντα καὶ
εὐθύνην, καὶ ἐπειδὴ ἔχει καθήκοντα ἔχει καὶ δι-
καιώματα, ἅτινα εἶναι μέσα πρὸς ἐκπλήρωσιν
τῶν ἰδίων καθηκόντων. Πῶς ὀρίζονται τὰ καθή-
κοντα ταῦτα; διὰ τοῦ προσδιορισμοῦ τοῦ τέλους,
τοῦ πρὸς ὃν ὄρου τῆς ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως· καὶ
πῶς διαγινώσκεται τὸ τέλος τοῦτο; διὰ τῆς με-

λέτης τῶν ποικίλων τῆς φύσεώς του στοιχείων ἤτις μᾶς διδάσκει τί εἶναι ἕκαστον αὐτῶν, ποῦ τείνει, πῶς πρέπει νὰ τὸ ἀναπτύξωμεν καὶ νὰ ρυθμίσωμεν τὴν ἐνέργειάν του, πῶς συναρμόζεται μετὰ τῶν ἄλλων, καὶ πῶς πάντα ὁμοῦ πρέπει νὰ συντελέσωσιν εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ κοινοῦ αὐτῶν προορισμοῦ. Ἡ μελέτη αὕτη ἐπι μᾶλλον καταδεικνύει τὴν θείαν τοῦ ἀνθρώπου καταγωγὴν, καὶ ὅτι, ὑπὲρ τὰ ἄλλα ὄντα, ἔρχεται ἐκ τοῦ ἀπειρου, ζῆ ἐν τῷ ἀπείρῳ καὶ ὀφείλει νὰ τείνη πρὸς τὸ ἄπειρον. Δὲν ἤξεύρω πῶς σε ἐδίδαξαν τὴν ἠθικὴν, καὶ ἐάν σοι εἶπον ὅτι βάσις αὐτῆς εἶναι ἡ ἐλευθερία, ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος, οἷον τὸν ἀποκαλύπτει ὁ λόγος, εἶναι νόημα καὶ βούλημα αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ ὅτι ὡς λογικὰ ὄντα ὀφείλομεν διηνεκῆ καὶ πλήρη εἰς αὐτὸν ὑποταγῆν. Ἄλλ' ἤξεύρω ὅτι διαδίδεται σήμερον ἠθικὴ παραγνωρίζουσα τὰς βάσεις ταύτας καὶ στηριζομένη ἐπὶ τοῦ νόμου τῆς δαρβινικῆς ἐξελίξεως καὶ τῆς καθολικῆς ἀνάγκης. Καὶ δὲν ἀρνοῦμαι, καὶ οὐδεὶς ἠρνήθη, ὅτι καὶ αἱ ἠθικαὶ ἔννοιαι προοδευτικῶς ἀνεπτύχθησαν, ὅτι εἶναι ἄλλαι ἄλλων τελειότεραι, ὅτι ἡ ἠθικὴ τῶν ἀγρίων καὶ τῶν βαρβάρων δὲν εἶναι ἢ τῶν πολιτισμένων ἀνθρώπων, καὶ ὅτι ἄλλη τελειότερα θέλει διαδεχθῆ τὴν σήμερον κοι-

νῶς πρεσβευομένην, ἀλλὰ πάντα ταῦτα εἶναι
 μάλιστα ἀποδείξεις τῆς ἐλευθερίας τοῦ πνεύματος
 καὶ τῆς προοδευτικῆς ἀναπτύξεως τοῦ λόγου. Ναί,
 φίλε μου, ἐλευθερία καὶ λόγος εἶναι ὅλος ὁ ἀν-
 θρωπος, καὶ ἠθικὴ ἄνευ τῶν δύο τούτων στοιχείων
 δύναται νὰ εἶναι ἠθικὴ κτηνῶν, ἀλλ' οὐχὶ ἀν-
 θρώπων. Καθὼς δὲ ἡ ἐλευθερία καὶ ὁ λόγος εἶναι
 τὰ δύο συστατικά τῆς ἀτομικῆς ἠθικότητος, παρο-
 μοίως εἶναι τὰ δύο παράγοντα τοῦ κοινωνικοῦ
 δικαίου. Ἐκ τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, ὡς ἄλλοτε
 σοὶ εἶπον, ἀπορρέουσι πᾶσαι αἱ ἄλλαι, τὸ ἱερόν
 καὶ ἀπαραβίαστον τῆς ἰδιοκτησίας, ἡ ἀστικὴ ἐλευ-
 θερία, ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου, ἡ τῆς θρησκευτι-
 κῆς συνειδήσεως, ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία· καὶ καθὼς
 ὁ λόγος ἐπιβάλλει τὸν ἠθικὸν νόμον εἰς τὸ ἀτο-
 μον, ἐπιβάλλει αὐτὸν καὶ εἰς τὴν κοινωνίαν, καὶ
 εἶναι ἐν αὐτῇ ὁ ἀληθὴς κυρίαρχος, ὃν δυνάμεθα
 νὰ παραγνωρίσωμεν ἀθετοῦντες τὰς ἐντολάς του,
 ἀλλ' οὐ τὸ κῦρος δὲν δυνάμεθα ν' ἀπορύγωμεν,
 διότι δι' αὐτῶν τῶν παρεκτροπῶν μας, διὰ τῶν
 ὀλεθρίων συνεπειῶν αὐτῶν, μᾶς ἐπαναφέρει εἰς
 τὸ σέβας τῆς δικαιοσύνης, ἥτις εἶναι καὶ ἀτομι-
 κὸν καὶ κοινωνικὸν καθῆκον, ἡ πηγὴ τοῦ δικαίου
 καὶ ἡ ἐγγύησις πάσης ἐλευθερίας. Ἐντεῦθεν οἱ
 νόμοι, οἱ θεσμοί, αἱ ἀρχαὶ καὶ πάντα τὰ ἄλλα

μέσα δι' ὧν καθιεροῦται καὶ ἀσφαλίζεται ἡ δικαιοσύνη. Βλέπεις λοιπὸν ὅτι ἡ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου, ἡ πολιτική, ἦν ἄριστα ὥρισεν ὁ Πλάτων τέχνην ποιητικὴν δικαιοσύνης ἐν πόλει, εἶναι συνέχεια τῆς ἠθικῆς, τῆς θεωρίας τοῦ ἀγαθοῦ, καὶ ἐὰν ἠδυνάμεην νὰ ἐξακολουθήσω τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας ταύτης, ἤθελον εὐκόλως σοὶ ἀποδείξει ὅτι καὶ τὸ σύνολον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν κατὰ τὸν ἱστορικὸν βίον αὐτῶν ρυθμίζεται διὰ τοῦ ἠθικοῦ, καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ ὑλικοῦ νόμου τῆς δαρβινικῆς ἐξελίξεως, ὥστε καὶ ἡ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας δὲν εἶναι εἰμὴ περαιτέρω ἀνάπτυξις καὶ συμπλήρωσις τῆς τοῦ ἀγαθοῦ θεωρίας. Ἄλλὰ περὶ τούτων ἄλλοι θέλουσι σὲ διδάξει, ἐγὼ μόνον ἀνέλαβον νὰ σε ὀδηγήσω εἰς τὴν μελέτην τῆς ψυχῆς σου, καὶ ἐλπίζω ὅτι κατενόησας ἤδη τί εἶναι τὸ κυριώτατον καὶ πολυτιμότεον προσὸν αὐτῆς ὁ λόγον ὀνομάζομεν. Ἐρχομαι τώρα νὰ λύσω τὰ ἄλλα ζητήματα συμπληρῶν τὴν εἰς τὴν ἐπιστολήν σου ἀπάντησίν μου.

Μ' ἐρωτᾷς, ποῖος λόγος χρησιμεύει πρὸς διάγνωσιν τῆς ἀληθείας, ὁ ἀτομικὸς ἢ ὁ γενικὸς, καὶ ἐὰν ὁ γενικὸς, πῶς νὰ ἐξακριβώσωμεν αὐτόν, καὶ πῶς νὰ συμβιδάσωμεν τὰς ἐν αὐτῷ ἀντιφάσεις. — Εἰς ταῦτα νομίζω ὅτι, ἐν μέρει τοῦ-

λάχιστον, ἀπήντησα προηγουμένως. Τὰς αὐτὰς ἐνστάσεις ἀντέταξας καὶ κατὰ τῆς ἀτομικῆς παρατηρήσεως, καὶ σοι εἶπον ὅτι διὰ νομίμου ἐπαγωγῆς ἢ ἀτομικῆ παρατήρησις γίνεται μέσον γνώσεως ἀσφαλέστατον. Τώρα φοβεῖσαι μήπως ὁ ἀτομικὸς λόγος, ὁ σός, φέρ' εἰπεῖν, καὶ ὁ ἐμός, εὐρεθῶσιν εἰς ἀντίφασιν πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς λόγους τῶν ἄλλων ἀνθρώπων. Ἄλλ' ὁ φόβος οὗτος εἶναι μάταιος, διότι ἀτομικὸς λόγος δὲν ὑπάρχει· εἷς καὶ καθολικὸς εἶναι ὁ λόγος, καὶ ὁ αὐτὸς πάντοτε καὶ ἐν πᾶσιν. Αἱ ἀρχαῖοι τοῦ λόγου εἶναι αἱ αὐταὶ εἰς ὅλα τὰ πνεύματα, μόνον ἢ συνείδησις, ἢ χρῆσις καὶ ἢ ἐφαρμογὴ αὐτῶν διαφέρουσι κατὰ τὰ ἄτομα καὶ τὰς περιστάσεις των. Τίς ἀρνεῖται ἢ τίς δύναται ν' ἀρνηθῆ ὅτι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα δὲν δύναται ἐν ταυτῷ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ νὰ εἶναι καὶ νὰ μὴ εἶναι; δύναται τις ν' ἀπατηθῆ περὶ τῆς φύσεως πράγματός τινος, εἴτε ἐξ ἀπροσεξίας εἴτε ἐξ ἀτελοῦς παρατηρήσεως, ἢ ἐκ προλήψεως, ἢ πάθους, ἢ ἄλλως πως· δύναται τις ν' ἀπατηθῆ περὶ τινος νέου προσόντος ὃ θέλει νὰ τῷ ἀποδώσῃ, καὶ ὅπερ δὲν ἐξηκρίβωσε πρότερον δι' ἐπιμελοῦς καὶ αὐστηρᾶς ἐπαγωγῆς· ἀλλὰ ν' ἀπατηθῆ περὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ταυτότητος καὶ νὰ μὴ τὴν ἀναγνωρίσῃ εἶναι

αδύνατον· ἄμα συλλογίζεται, ἔχει ὡς βάσιν τὴν
 ἀρχὴν ταύτην, εἴτε ἐν γνώσει εἴτε ἐν ἀγνοίᾳ,
 εἴτε τὸ εἶπη εἴτε μὴ. Παρομοίως, τίς ἀρνεῖται
 ἢ τίς δύναται ν' ἀρνηθῆ ὅτι πᾶν τὸ ὑπάρχον ἔχει
 ἀποχρῶντα λόγον δηλαδὴ ποιητικὸν καὶ τελικὸν
 αἴτιον τῆς ὑπάρξεώς του; δύναται τις νὰ ἐκλάβῃ
 τὸ μὴ αἴτιον ὡς αἴτιον, ν' ἀγνοῇ ἢ νὰ παραγνω-
 ρίζῃ τὸ τέλος, ἀλλὰ πάντοτε θὰ πιστεύσῃ ὅτι
 αἴτιον καὶ τέλος ὑπάρχει. Ἐκ τούτων βλέπεις καὶ
 πόθεν προέρχονται αἱ πλάναι, καὶ πῶς δύνανται
 ν' ἀνακαλυφθῶσιν. Αἱ πλάναι δὲν προέρχονται ἐκ
 τῶν ἀρχῶν τοῦ λόγου, περὶ ὧν πάντες συμφω-
 νοῦσιν, ἀλλ' ἐκ τῆς κακῆς ἐφαρμογῆς αὐτῶν, καὶ
 ἐκ τῆς ἀτελείας ἢ κακῆς χρήσεως τῶν γνω-
 στικῶν μας μέσων. Καὶ ἡ ἀπόδειξις εἶναι ὅτι
 κατ' ἐκείνας τὰς ἐπιστήμας ἐν αἷς οὔτε παρατη-
 ρήσεις γίνονται οὔτε πειράματα, ἀλλὰ τὰ πάντα
 ἀπορρέουσιν ἐκ τινῶν καθαρῶν ἐννοιῶν τοῦ λόγου,
 οἷαι ἡ μονάς, οἱ ἀριθμοί, τὸ σημεῖον, ἡ γραμμὴ,
 τὰ σχήματα, καὶ πάντα ἀποδεικνύονται δι' ἀκρι-
 βοῦς συλλογισμοῦ, καὶ τοιαῦτα εἶναι αἱ μαθη-
 ματικά, οὐδεμία ὑπάρχει διαφωνία μεταξύ τῶν
 ἀνθρώπων, καὶ ὁμοίαν βεβαιότητα ἔχουσιν ὅσαι
 θεωρίαι εἶναι ἐπιδεκτικαὶ τοιαύτης μεθόδου. Πρὸς
 τοῦτο τείνει ἡ τελειοποίησις πάσης ἐπιστήμης,

καὶ ἤδη τὰς πλείστας θεωρίας τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν πάντες ἀποδέχονται διότι μαθηματικῶς ἀπεδείχθησαν, καὶ διὰ τῆς πείρας ἐπηληθεύθησαν. Ποῦ εἶναι αἱ πλείότεραι πλάνα καὶ ἀντιφάσεις; εἰς τὰς ἠθικοπολιτικάς· καὶ διατί; διότι κατ' αὐτὰς ὁ ἄνθρωπος μελετᾷ ἑαυτόν, καὶ ὁ ἄνθρωπος κλίνει μᾶλλον νὰ πιστεύσῃ τὰ ἑαυτῷ ἀρέσκοντα, quod mavult verum esse id potius credit, ὡς εἶπεν ὁ Βάκων· διὰ τοῦτο ἀρνεῖται ἐνίοτε καὶ τὴν πνευματικὴν καὶ λογικὴν του φύσιν, καὶ τὴν ἐλευθερίαν του, καὶ τὸν νόμον του, καὶ αὐτὸν τὸν Θεόν. Ἄλλ' εἰς τοῦτο δὲν πταίει ὁ λόγος, πταίει ὁ ἄνθρωπος. — Τί ἄλλο μᾶς ἐδίδαξεν ὁ λόγος; Τὴν ἐννοιαν τοῦ ἀπείρου Θεοῦ καὶ τὰς ἐννοίας τοῦ ἀπείρου τόπου καὶ χρόνου. Ἄλλ' ἡ ἀνάγκη πρώτου αἰτίου εἶναι τόσῳ προφανής, ὥστε ὀλίγιστοι εἶναι οἱ ἀρνούμενοι αὐτήν· καὶ σοφοὶ καὶ ἀπαίδευτοι, καὶ πολιτισμένοι καὶ βάρβαροι ἐκ συμφώνου ὁμολογοῦσι θεῖαν τινὰ ἀρχὴν τοῦ παντός καὶ τὴν λατρεύουσιν. Ὁ ἐντελῶς καὶ συστηματικῶς ἄθεος πρέπει νὰ εἶναι καὶ ἄλογος, καὶ τοιοῦτοι εὐτυχῶς δὲν εἶναι εἰμὴ ὀλίγοι φιλόσοφοι. Περὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν προσόντων τοῦ πρώτου τούτου αἰτίου καὶ περὶ τῆς ἐπὶ τοῦ κόσμου ἐνεργείας αὐτοῦ ἀνεφάνησαν τῶντι

πολλά καὶ ποικίλα συστήματα καὶ θρησκευματα, καὶ περὶ τούτων θέλω σε πληροφορήσει, ὡς σοὶ ὑπεσχέθην, ἀλλὰ περὶ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ οὐδεὶς ἀμφιβάλλει, διότι εἶναι αὕτη ἡ πρώτη ἀλήθεια τοῦ λόγου, ἡ ἐναργεστέρα, βεβαιότερα καὶ θετικωτέρα τῶν ἐννοιῶν μας. — Περὶ δὲ τοῦ ἀπείρου τόπου καὶ χρόνου ὀλίγοι εἶναι βεβαίως οἱ ἐπιστήσαντες τὴν προσοχὴν των εἰς τὰς δύο ταύτας ἐννοίας, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὰς ἕκαστος δύναται νὰ φθάσῃ, ἐὰν εὐρεθῇ ὁ ὁδηγῶν καὶ χειραγωγῶν αὐτὸν μεθ' ὑπομονῆς. Τίς δὲν νοεῖ ὅτι ἐὰν λ. χ. ἀφαιρεθῇ ἡ τράπεζα ἐφ' ἧς σοὶ γράφω, μένει ὁ τόπος αὐτῆς, καὶ ἐὰν διαδοχικῶς ἀφαιρεθῇ τὸ δωμάτιον, καὶ τὸ οἶκημα, καὶ ἡ πόλις, καὶ ἡ γῆ, καὶ ὅλη ἡ σφαῖρα ἐν ἣ κατοικοῦμεν, καὶ ὅλα τὰ οὐράνια σώματα, μένει πάντοτε ὁ τόπος αὐτῶν, καὶ ὅτι ὁ τόπος εἶναι ἀπεριόριστος, διότι οἶεν ὀλίποτε πέρασ, θὰ ἦτο καὶ αὐτὸ ἐν τόπῳ, ὥστε ἐξ ἀνάγκης καὶ φύσει ὁ τόπος εἶναι ἀπειρος; Τὸ αὐτὸ εὐκόλως καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀποδεικνύεται καὶ περὶ χρόνου. Λάβε οἶαν ὀλίποτε διάρκειαν, ὅσῳ μακρὰν καὶ ἂν θέλῃς, διάρκειαν αἰώνων καὶ ἑκατομμυρίων αἰώνων, πάντοτε πρὸ αὐτῆς καὶ μετ' αὐτῆν θ' ἀπομένῃ χρόνος, καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ νοήσῃ πῶς ὁ χρόνος οὗτος θὰ